

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КОРЕЛЯТАМИ *ТАК*, *ТАКИЙ* ЯК ЗАСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ МЕТАТЕКСТУ

*Стаття присвячена аналізу особливостей використання складнопідрядних речень з корелятами **так**, **такий** у структурі текстів-розповідей. Увагу зосереджено на уживанні таких конструкцій як своєрідного засобу вираження метатекстових значень. Уживання складнопідрядних конструкцій з корелятами **так**, **такий** дозволяє організувати текст фабульного типу.*

Ключові слова: метатекст, корелят, структурно-семантична організація, виразність, асиметрія, фазисний предикат.

Ткач О.В., Переяслова О.О. *Сложноподчиненные предложения с коррелятами **так**, **такой** как способ организации метатекста. Статья посвящена анализу особенностей использования сложноподчиненных предложений с коррелятами **так**, **такой** в структуре текстов. Внимание сосредоточено на функционировании таких конструкций как своеобразного средства выражения метатекстовых значений. Использование сложноподчиненных предложений с коррелятами **так**, **такой** обеспечивает организацию текстов фабульного типа.*

Ключевые слова: метатекст, коррелят, структурно-семантическая организация, выразительность, асимметрия, фазисный предикат.

Tkach O.V., Pereyaslova O.O. *Complex sentences with correlates **tak** (so), **takyyi** (such, so) as a way of metatext organizing. This article analyzes the characteristics of the complex sentences usage with correlates **tak** (so), **takyyi** (such, so) in the text structure. Attention is focused on the functioning of such structures as a kind of metatext meaning expression. The use of complex sentences with correlates **tak** (so), **takyyi** (such, so) provides the organization of the fable type texts.*

Keywords: metatext, correlate, the structural and semantic organization, expressiveness, asymmetry, phasic predicate.

У будь-якому висловленні, незалежно від його стильової організації, переплітаються такі різноманітні утворення, як власне текст і метатекст. Тому висловлення є гетерогенним, тобто неоднорідним за своїм змістом. Метатекст, на думку П.К. Рябцевої, – це своєрідний комунікативний «дейксис», що вказує на тему повідомлення, організацію тексту, його структурність та зв'язність [5]. Отже, метатекст виконує різноманітні функції: прояснює «семантичний візерунок» основного тексту, поєднує різні його елементи, підсилює авторську думку, скріплює частини, супроводжує власне текст [2: 421].

За допомогою метатексту автор інформує про свій комунікативний намір (повідомити про щось, переконати, довести, спростувати та ін.), про план дій, тобто автор формує очікування адресата, налаштовує його на сприйняття того чи іншого типу інформації.

Метатекстовий зміст за своєю природою є модальним, оскільки він відображає ставлення суб'єкта до основного змісту його мовлення. Е. Бенвеніст зазначає, що мовець, користуючись мовою, пристосовує її до себе, співвідносить її з собою, зі своїми ставленнями і оцінками [1]. Отже, метатекст є виявом суб'єктивності в тексті. На рівні текстової організації явище метатексту

в тексті виявляє властиві мові взагалі відношення модусу й диктуму (введені Ш. Баллі), причому метатекстовий компонент є тільки незаповненою рамкою, яка залишає місце для основного тексту [2: 406]. Інакше кажучи, метатекст є модусом, диктумом до якого виступає основний зміст – власне текст.

Уперше явище метатексту в тексті було осмислене в теоретичних працях А. Вежбицької (М., 1978), яка наголошувала, що висловлення про предмет може бути переплетене нитками висловлень про саме це висловлення [2: 202].

У працях із семантичного синтаксису неодноразово зазначалося, що змістовий бік метатексту виявляє себе в поясненні та «виправданні» авторської поведінки: логіки викладу, послідовності введення фактів, переходів від однієї думки до іншої [6: 82].

Засоби вираження метатекстових значень (як і самі значення) досить різноманітні: це слова і вирази, що мають своїми референтами тему висловлення (*що стосується..., якщо йдеться про ..., щодо ...*), дистанцію щодо окремих елементів (слів) усередині речення (*швидше, майже, досить*), зв'язок між фрагментами висловлення (*між іншим, до речі*), частини тексту, що передують даній (*це, те, там, раніше*). Метатекстові елементи є засобом зв'язності тексту, допомагають орієнтуватися в просторі тексту. Зокрема у художньому тексті метатекстові значення, організовуючи основний зміст, є певним способом відображення розвитку подій. Часто текст будується так, що власне викладу перебігу подій передують висловлення, яке визначає процес у цілому. Оновлений текст у такому випадку є розповідним за своїм функціональним типом.

Мета роботи полягає у розв'язанні низки завдань, пов'язаних із з'ясуванням семантичної ролі складнопідрядних речень із корелятами *так, такий*, представлених у структурній організації текстів-розповідей.

Важливу роль у формуванні структури текстів-розповідей відіграють різноманітні синтаксичні конструкції, серед яких помітні складнопідрядні речення з корелятами *так, такий*. Використання цих конструкцій у метатекстовій функції є досить специфічним для них. Як засвідчує аналіз складнопідрядних речень з корелятами якісно-кількісної семантики, які організують метатекст у тексті-розповіді, таке їх функціонування пов'язане з певними особливостями їх організації, а саме з характером предикативної лексики, ужитої у складі головної частини. Роль одного з різновидів складнопідрядних конструкцій, висловлень із фазисними предикатами в головній частині було досліджено С.В. Ломакович [3]. Спільним для всіх текстів, які містять висловлення з фазисними предикатами, є те, що в них йдеться про складні дискретні процеси, які являють собою низку послідовно змінювальних одна одну подій. Наприклад: *Почали з того, що окреслили проблеми сучасного кінемистецтва... Дійшло й до того, що подивились фільм відомого митця ... Кінчилось тим, що присутні узгодили програму наступної зустрічі* (з газ.).

Серед засобів вираження метатекстових значень є й складні синтаксичні конструкції, у головній частині яких наявні предикати на зразок *було, сталося, трапилось, вийшло, лучилося* (діалектний варіант) та ін. Наприклад: *Склалося так, що батькові нашому не випало пожити з першою дружиною – матір'ю Григорія – й року* (Гр. Тютюнник); *Було й таке, що у кількох убили*

*ведмедя (Я.Галан); Не траплялося ще такого, щоб запламував своє ім'я чесне (Н.Рибак); Буває іноді **таке**, що жити б не рад, а тут усе тобі вперек та на злість іде (М.Левицький); Зараз **так вийшло**, ніби Плещеев і листи своєму другові Достоевському писав спеціально для Настеньки (О.Іваненко).*

За своєю формальною організацією такі речення визначаються як складнопідрядні з корелятами якісно-кількісної семантики: співвідносні слова **так**, **такий** означальної семантики у головній частині сполучаються з асемантичними сполучниками **що**, **щоб**, **ніби** у підрядній. Значення співвідносного слова визначається тим прихованим смислом, який виникає на основі співвіднесення головної та підрядної частин.

За семантичною організацією висловлення на зразок **Склалося так, що.../ Сталося так, що...** займають особливе місце серед складнопідрядних речень із корелятами якісно-кількісної семантики. Про це свідчить факт асиметрії їхньої форми та змісту: одна з предикативних одиниць у їхньому складі, а саме головна частина, не містить пропозиції. Зневизначення змісту головної частини спричинене вживанням у ній дієслів **складатися**, **стати-ся** та ін. Це граматикалізовані слова, тобто такі, що повідомляють про факт реалізації дії, ситуації, події, не називаючи їх [4: 341]. Спроможною в інформативному плані є лише підрядна частина – саме вона відображає ситуацію. Причиною асиметричності поданих конструкцій є їхня метатекстова призначеність. Метатекст стосується головної частини, оскільки, як зазначає А. Вежицька, метатекстовий компонент, або коментар до власного тексту, займає в семантичному записі (який відображає хід думки) попереднє місце відносно основного компонента [2: 409].

Аналіз типового для висловлювань на зразок **Склалося так, що...** контекстуального оточення виявив, що вони включаються в тексти фабульного типу: їх уживання дозволяє організувати текст, який відображає дискретний процес як розвиток, тобто рух від зав'язки через кульмінацію до розв'язки. Прикладом може послугувати такий текст: *... Але **склалося так**, що він не зміг прибути до Відня, хоч і дуже хотів бачити сестру й племінницю. Болгарський уряд запросив Драгоманова у 1889 році на посаду професора Софійського університету, але в 1891 році його ледве було не вислано з Болгарії на домагання російського уряду. Врятував загальний протест болгарської громадськості. За таких умов Драгоманов, звичайно, не міг поїхати на побачення до Відня (А.Костенко).*

У тексті-розповіді спочатку репрезентується подія (тобто подається її назва), яка далі детально буде схарактеризована, наприклад: ***Буває так**, що хтось, кого давно не бачив, раптом ні з того ні з сього так ясно зрине у пам'яті, і ти, де б не був, що б не робив, постійно відчуваєш його поруч. Ти мов бачиш і чуєш його.*

Отак же з ранку спала на думку Зіна. Надія мовби й прокинулась разом з нею. Уже збігала й на базар, бо мати захворіла, насварила на свого шибеничка за геть роздерті єдині штаниці, прийняла зміну, обійшла всі ланки, – і Зіна всюди, начебто ходить слідом. Навіть чомусь нав'язливо чується її легковажний і напружод милозвучний сміх (Я.Баш).

Лаконічне позначення події в цілому за допомогою висловлювання на зразок **Буває так, що ...**, яке передує її висвітленню у власне тексті, можна

порівняти з викладом телевізійних новин: диктор спочатку називає подію, яка буде висвітлена, а потім кореспондент детально характеризує її у репортажі з місця подій. Таким чином, використання складнопідрядних речень із корелятами якісно-кількісної семантики, головна частина яких містить предикати **було, сталося, склалося, лучилося**, підпорядковане метатекстовій функції: вони дають попередню характеристику подій, стисло репрезентуючи зміст основного тексту. Зміст головної частини цих конструкцій вичерпується повідомленням про факт реалізації події як такої. Про яку ж саме подію йдеться, що саме відбулося, повідомляє зміст підрядної. Подальший же контекст розкриває більш детально окремі аспекти цієї події.

Призначенням предикатної лексеми *бути* у складі головної частини речення на зразок **Буває так, що людина живе, багато працює і раптом якось відразу сили покидають її** (О. Бойченко) є вираження модального значення: заперечення або ствердження факту реалізації відображеної в підрядній частині ситуації в дійсності (*бувало так, що... – не було такого, щоб*). Це значення звичайно представлене в реченні значенням способу, що його виражає форма дієслова-присудка – реально модального або ірреально модального – й становить один зі складників предикативного значення речення, а саме об'єктивно-модальний його компонент. Таким чином, функція головної частини є об'єктивно модальною: вона лише встановлює відношення змісту підрядної частини до дійсності. Оскільки підрядна частина обов'язково містить дієслівні форми, що визначають її модально-часовий план, зміст головної частини, який вичерпується значенням об'єктивної модальності, є в семантиці речення надлишковим. Єдине, що вмотивовує дії мовця, який вдається до вживання саме цих складних конструкцій, є вираження додаткового аспектуального значення (наприклад, значення повторюваної дії), а також комунікативне оформлення висловлення: воно дозволяє привернути увагу слухача, наголосивши на динаміці подій, внести в мовлення елемент інтриги.

Уживання в головній частині предикативних лексем **склалося, зчинилося, виходило, збіглося, трапилося** вносить у зміст речення, крім об'єктивно-модального значення (пор. із призначенням лексеми *бути*), також додаткове значення вимушеності, незалежності від волі людини, наприклад: *Але склалося так, що він не зміг прибути до Відня, хоч і дуже хотів бачити сестру й племянницю* (А. Костенко); *І виходило так, що Хмельницького все – таки після двох баталій, які коштували Речі Посполитій сотні тисяч талярів, не було подолано* (Н. Рибак); *Збіглося так цього дня, що дільничний мільйонер з'явився на подвір'ї в Картаго* (О. Гончар); *І трапилося так, що син Свенельда – Лют поїхав з князем Ярополком на полювання і забрів у лісі на землі Олегові* (Д. Красицький); *Таке зчинилося над Дніпром, що розлога луна прокотилася в синю далечінь спадаючого на степ вечора і схожа була на гарматні сальви* (Н. Рибак).

Структура головної частини (уживання в ній лексем **склалося, сталося, виходило, збіглося, трапилося, зчинилося, була**) дозволяє підкреслити значущість факту реалізації ситуації, про яку йдеться в підрядній частині (й основному тексті), її неординарність і навіть винятковість, висловити ставлення мовця до цієї ситуації як до несподіваної, позитивної або негативної. Цьому

сприяє також уживання в головній частині модальних підсилюючих часток та модальних слів. Наприклад: *Було й таке, що під тином з сином ночувала* (Т. Шевченко); *То треба ж було так статися, що через півроку, в лютому 1917 року, вдарив перший грім революції...* (Б. Антоненко-Давидович). Прирошення модального значення в аналізованих конструкціях позначається на їх вимовлянні: співвідносне слово в їх головній частині є акцентно виділеним.

Уживання ж діалектного варіанту **лучилося** (у значенні **сталосся**) та використання модальної частки **й** у головній частині набуває такої модальної інтерпретації, що має своїм ефектом вираження ставлення мовця до ситуації, відображеної в підрядній частині, як несподіваної, на яку не можна було очікувати. Наприклад: *... Лучилося й таке, що навіть сотникам і їх сім ї доводилося зазнавати жорстоких побоїв. Хазяйка розказувала, як царські драгуни напали на один сотниківський хутір. Порозбивали всі скрині й шафи, позабирали хутра й цінну посуду, а скло й миски, глиняні та фарфорові потовкли так, що тільки купу череп'я за собою на подвір'ї лишили. Гусей і курей геть чисто перерізали, худобу, що була в стайнях, одну забрали, другу покалічили, так само коней. Питали, де сотник? А він, сердега, заховався у криницю. Хтось зрадив чи самі вони, харцизи, доглуналися, що хтось у криниці сидить, добули, — Боже ти мій, чого не робили з ним! А то ж чоловік старий, заслужений і засібний, якого всі знали й поважали ...* (Б. Лепкий).

Як засвідчують приклади, предикатні лексеми виступають у головній частині в безособовій дієслівній формі: *склалося, сталосся, виходило, збіглося, трапилося*.

Головна частина складнопідрядних речень із корелятами **так**, **такий** може мати, крім структури безособового речення, структуру простого двоскладного, в якому позиція підмета заміщена лексемами **життя, доля, ситуація, обставини, становище, умови**, загальними за своєю семантикою, такими, що так чи інакше пов'язані з поняттям події, низки подій, їхнього перебігу і т. ін. Вони послуговують загальним позначенням того змісту, що відображений у підрядній частині. Наприклад: *Життя сталосся так, що з інститутом розминувся* (О. Гончар); *Обставини склалися так, що у них було багато вільного часу і вони немалу долю його віддавали вулиці* (А. Костенко); *Склалося таке становище, що навіть ви можете стати мені в пригоді* (Я. Галан).

Монопредикативний зміст формують також ті складнопідрядні речення, головна частина яких, побудована за схемою простого двоскладного речення зі складеним іменним присудком, надає позицію підмета лексемам темпоральної семантики **час, пора, година, випадок, день** і под., а позицію іменної частини присудка — співвідносному слову **такий**, наприклад: *Але тепер час такий, що тобі треба утекти від себе, вилузатись із шкіри перекинчика* (М. Стельмах); *Невже справді був такий час, що чернь та козаки від одного вже руху шляхтича коронного тремтіли?* (Н. Рибак); *Дня такого не було, щоб не сипало або лапатами білими зірочками, або льодяною крупною, або дрібною білою пилюкою* (Д. Красицький). Неважко побачити наближеність цієї граматичної групи лексем до згаданих раніше: вони являють собою позначення тих самих подій і ситуацій тільки через їхню темпоральну характеристику, часові межі.

У головній частині аналізованих речень може бути наявним заперечення. Використання заперечної конструкції дозволяє виявити додаткові значення можливості, бажаності, необхідності, наприклад: *Не такий нині час, щоб все тринькати* (з газети) — *не можна нині все тринькати*.

Монопропозиційний зміст формують також ті складнопідрядні речення з корелятами якісно-кількісної семантики, головна частина яких містить предикатні лексеми *коїтися, чинити*, а підрядна — усталені вирази оцінної семантики *що й не розкажеш, що й словами не оповім*. Неважко побачити, що головна та підрядна частина інформативно пусті: зміст головної частини вичерпується натяком на подію як загальну, а зміст підрядної частини дорівнює її оцінці. Функція цих конструкцій суто метатекстова: вони розпочинають тексти-розповіді. Ілюстрацією цієї думки є такі приклади: 1. *Чинять таке, що й словами не оповім. Ти б глянув, що Виговський в Острі робить, Солонина у білій церкві, Тетеря в Смілі... Ти б придивився, як розперезалися всі ті осаули свіжоспечені, як чинують спритно... Аж шкура світить на посполитих. Козак Моргу́н Хома шляхту воював під Шкловом, тепер на Низу кордона стереже, а Тетеря жінку його з хати вигнав... Осипу і сухомельщину не сплатила. І козака Данила Товстоноса — сина канчуками сердюки Виговського замордували за те, що худобу випасав на остерських лугах... Як таке стерпіти?* (Н. Рибак). 2. *Був я в нашій Вереміївці, там таке коїтється, що й не розкажеш. Купець Гармаш, гаспид многоглавий, рудню поставив, посполитих приписав до неї, що хоче, те й робить. Люди з голоду пухнуть...* (Н. Рибак).

Таким чином, аналіз складнопідрядних речень із корелятами *так, такий*, головна частина яких містить граматикалізовані слова *було, склалося, сталося, зчинилося, виходило, збіглося, трапилося, лучилося* (діалектний варіант) та ін., як елементів художніх текстів-розповідей дозволив виявити таку особливість їхньої семантичної організації, як здатність формувати метатекстові значення. У специфічний спосіб репрезентуючи подію, розвиток якої розкриває власне текст, ці конструкції організують передтекст до текстів описаного функціонального типу.

Перспектива подальших досліджень полягає в аналізі текстів інших функціональних типів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. — М.: Прогресс, 1974. — 447 с. — гл. XXIII. — С. 292-300.
2. Вежицка А. Метатекст в тексте. Пер. с польск. А.В. Головачевой / А. Вежицка // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. VIII: Лингвистика текста. — М.: Прогресс, 1978. — С. 402-424.
3. Ломакович С.В. Семантическая интерпретация местоименно-соотносительных высказываний с фазисными предикатами в главной части как элементов текста / С.В. Ломакович // Сложное предложение в тексте. — Калинин, 1988. — С. 16-23.
4. Ломакович С.В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: дис. ... доктора філолог. наук / С.В. Ломакович. — Тернопіль, 1993. — 382 с.
5. Рябцева П.К. Коммуникативный модуль и метаречь / П.К. Рябцева // Логический анализ языка: Язык речевых действий. — М., 1994. — С. 82-92.
6. Шмелева Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности / Т.В. Шмелева // Актуальные проблемы русского языка. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1984. — С. 78-100.